

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КРАВЧЕНКО Катерина Олександрівна

УДК 911.37 (477-54)

**СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

11.00.02 – економічна та соціальна географія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор географічних наук, професор
Нємець Костянтин Аркадійович
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
професор кафедри соціально-економічної географії
і регіонаознавства.

Офіційні опоненти: доктор географічних наук, професор
Круль Володимир Петрович
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
завідувач кафедри фізичної географії, геоморфології та
палеогеографії;

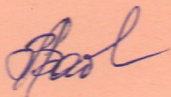
кандидат географічних наук, доцент
Мезенцева Наталія Іванівна
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
доцент кафедри економічної та соціальної географії.

Захист відбудеться 09 листопада 2018 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.051.23 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: м. Харків, майдан Свободи 4, ауд. 2-49.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розіслано «08» жовтня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат географічних наук,
доцент

Л. В. Ключко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Системи розселення є досить інертними утвореннями, які не встигають еволюціонувати за динамікою економічних, соціальних, демографічних процесів. Наразі розвиток регіональних систем розселення України характеризується рядом проблем. Так, депопуляційні процеси призводять до обезлюднення та зникнення сільських населених пунктів (хуторів, малих сіл). Тяжіння населення до великих міст як «точок росту» обумовлює значні диспропорції розвитку систем розселення, призводить до консервування «центр-периферійної» моделі просторового розвитку, збільшує внутрішньорегіональні диспропорції якості життя населення тощо.

Прагнення України до переходу на європейські принципи просторового розвитку, процеси децентралізації, що відбуваються в Україні, актуалізують питання удосконалення просторової організації регіонів, важливою складовою якої виступає система розселення. У зв'язку з цим набувають важливості екістичні дослідження, присвячені детальному аналізу існуючих систем розселення, виділенню їх специфічних рис, розробці та впровадженню науково-обґрунтованих заходів регіональної політики як основи подальшого удосконалення просторової організації регіонів.

Особливої уваги потребують питання оптимізації системи розселення за рахунок переходу від моноцентричної моделі просторового розвитку до поліцентричної, що є надзвичайно актуальним для сучасної України та її регіонів. Особливо це стосується Харківської області, система розселення якої сформована протягом тривалого історичного періоду, динамічно розвивається, проте характеризується асиметричністю просторового розвитку з орієнтацією на адміністративний центр регіону – м. Харків. Це стримує комплексний розвиток регіону та окремих його населених пунктів, призводить до занепаду периферійних районів області. Дане дослідження спрямовано на вивчення системи розселення Харківської області, виявлення особливостей її формування і розвитку, аналіз сучасного стану, визначення проблем та перспектив подальшого розвитку, що може бути використано в якості рекомендацій щодо формування регіональної політики як на обласному рівні, так і на рівні окремих територіальних громад.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з напрямками науково-дослідної роботи, що виконується в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, зокрема з темами кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства «Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з метою оптимізації (на прикладі Харківської області)» (номер державної реєстрації 0116U000936), «Територіальне планування Харківської області на основі геодемографічного потенціалу» (номер державної реєстрації 0116U000964), «Суспільно-географічне обґрунтування формування об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області» (номер державної реєстрації 0117U004935).

Мета дослідження – встановлення просторово-часових тенденцій еволюції системи розселення Харківської області, виявлення проблем та перспектив її розвитку.

Для досягнення поставленої мети були визначені **завдання**:

- виконати аналіз теоретико-методичних основ суспільно-географічного дослідження регіональної системи розселення;
- встановити особливості системи розселення як функціональної складової регіональної соціогеосистеми;
- визначити періоди заселенсько-розселенського освоєння території Харківської області та провести ретроспективний аналіз формування системи розселення регіону;

- виконати аналіз сучасного стану та встановити просторо-часові тенденції трансформації системи розселення Харківської області;
- виконати просторове моделювання міграційних процесів та визначити їх вплив на еволюцію системи розселення Харківської області;
- визначити «точки росту» системи розселення Харківської області в аспекті формування поліцентричної моделі просторового розвитку;
- виявити проблеми, обґрунтувати рекомендації та перспективи розвитку системи розселення Харківської області.

Об'єкт дослідження – система розселення регіону.

Предмет дослідження – просторово-часові особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області.

Теоретико-методологічна основа і методи дослідження. Теоретико-методологічною базою дослідження є наукові розробки вітчизняних та зарубіжних учених: Д. Багалія, А. Вишневецького, Р. Гартшорна, А. Голікова, В. Джамана, А. Доценка, М. Дьоміна, Л. Заставецької, Т. Заяць, В. Круля, Г. Макгранана, Є. Маруняк, К. Мезенцева, Н. Мезенцевої, Л. Немець, К. Немця, Г. Паскарю, Д. Пептенату, Г. Підгрушного, Ю. Пітюренка, І. Пилипенка, Г. Рідецького, К. Сегіди, Є. Дж. Татема, О. Топчієва, Дж. Фрідмана, О. Шаблія, В. Яворської та багатьох інших. Окрім праць вітчизняних та зарубіжних авторів при написанні дисертаційного дослідження було використано нормативно-правові документи, довідкову літературу, дані офіційної статистики, а також результати власних досліджень автора.

Дослідження базується на географічному, системному, синергетичному, інформаційному та історичному методологічних підходах. У процесі встановлення суспільно-географічних особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області використано філософські (діалектичний метод, метод наукової абстракції, методи індукції та дедукції), загальнонаукові (методи аналізу та синтезу, метод узагальнення, описовий метод, метод моделювання, метод систематизації, історичний метод, математико-статистичний метод, метод формалізації, графічний метод, метод рейтингових оцінок), конкретнонаукові (порівняльно-історичний та порівняльно-географічний методи, метод ГІС-моделювання, картографічний метод, метод SWOT-аналізу, центрографічний метод), спеціальні та оригінальні методи суспільної географії (метод «ранг-розмір», метод ІФВ-моделювання, метод оціночно-прогностичного моделювання).

Інформаційна база дослідження. При виконанні роботи були використані статистичні дані та інформаційні матеріали Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Харківській області, Харківської обласної державної адміністрації, районних державних адміністрацій, сільських, селищних і міських рад, результати власних розрахунків автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертаційній роботі з позиції суспільної географії:

вперше:

- обґрунтовано систему розселення як територіальну основу та функціональну складову регіональної соціогеосистеми, яка є складною, відкритою, різномірною, системою населених пунктів, що характеризується наявністю інтенсивних суспільно-географічних, інформаційних та комунікаційних зв'язків;
- виконано моделювання процесу формування та розвитку системи розселення Харківської області, в результаті якого встановлено її просторові особливості та часові тенденції (методами ІФВ-моделювання, ГІС-аналізу);

- розроблено прогноз розвитку системи розселення Харківської області із обґрунтуванням перспективних «точок росту» в аспекті переходу до поліцентричної моделі просторового розвитку;

удосконалено:

- поняттєво-термінологічний апарат дослідження систем розселення (за рахунок авторських визначень понять «система розселення», «заселенсько-розселенські процеси», «господарське освоєння території»);
- періодизацію формування та розвитку системи розселення Харківської області, зокрема виділено п'ять періодів з обґрунтуванням ключових аспектів трансформації системи розселення;
- методику оціночно-прогностичного моделювання міграційних процесів у регіоні за рахунок включення показника сальдо зовнішньої міграції;

отримали подальший розвиток:

- методика суспільно-географічного дослідження регіональних систем розселення шляхом поєднання традиційних методологічних підходів, загальнонаукових, конкретнонаукових, спеціальних та оригінальних методів суспільно-географічного дослідження;
- дослідження процесу розселення населення Харківської області, включаючи чинники розселення населення, структуру системи розселення, класифікацію опорних каркасів розселення, місце Харківської області в національній системі розселення, проблеми та перспективи розселення населення регіону.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в поглибленні теоретико-методичних основ суспільно-географічного дослідження регіональних систем розселення, зокрема обґрунтуванні системи розселення як територіальної основи та функціональної складової регіональної соціогеосистеми, вдосконаленні періодизації формування системи розселення Харківської області та методики оціночно-прогностичного моделювання міграційних процесів у регіоні. Теоретико-методичні результати дослідження можуть бути використані при проведенні досліджень систем розселення інших регіонів.

Результати дослідження можуть бути використані місцевими (міськими і районними) та обласними органами влади при розробці програм соціально-економічного розвитку міст та районів Харківської області. Окремі положення дисертаційного дослідження вже використані Харківським регіональним фондом підтримки підприємництва (довідка № 01-18/58/1 від 14. 06. 2018 р.) та районними органами місцевого самоврядування, зокрема Первомайською (довідка № 01-32/206 від 13. 06. 2018 р.) і Великобурлуцькою (довідка № 02-18/126 від 13. 06. 2018 р.) районними радами Харківської області.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено при виконанні науково-дослідних робіт, зокрема у роботі держбюджетного фінансування «Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з метою оптимізації (на прикладі Харківської області)» (номер державної реєстрації 0116U000936) (довідка № 0301-113 від 14. 06. 2018 р.) та роботах госпрозрахункового фінансування: «Територіальне планування Харківської області на основі геодемографічного потенціалу» (номер державної реєстрації 0116U000964) (довідка № 0301-115 від 14. 06. 2018 р.), «Суспільно-географічне обґрунтування виділення об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області» (номер державної реєстрації 0117U004935) (довідка № 0301-115 від 14. 06. 2018 р.). Окремі положення дисертаційної роботи впроваджено в навчальний процес кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені

В. Н. Каразіна при викладанні навчальних курсів «Основи суспільної географії», «Інформаційна географія та ГІС», «Інформатика з основами геоінформатики» (акт впровадження від 14. 06. 2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною роботою автора, в якій викладено результати власних досліджень та розкрито суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідалися й обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, конгресах і пленерах, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон: суспільно-географічні аспекти» (м. Харків, 2015, 2016, 2017, 2018 рр.); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 2016, 2017 рр.); Міжнародній міждисциплінарній конференції «Шевченківська весна. Географія» (м. Київ, 2016, 2017 рр.); V Всеукраїнській науковій студентській конференції з міжнародною участю «Академічні та наукові виклики різноманітних галузей знань у ХХІ столітті» (м. Харків, 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича)» (м. Чернівці, 2016 р.); The International Academic Congress «European Research Area: Status, Problems and Prospects» (м. Рига, Латвія, 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 2017 р.); Международной научно-практической конференции «Географические аспекты устойчивого развития регионов» (м. Гомель, Білорусь, 2017 р.); Всеукраїнському пленері з питань природничих наук (м. Одеса, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення (м. Херсон, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 85-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 2018 р.); The International Research and Practical Conference «The Development of Nature Sciences: Problems and Solutions» (м. Брно, Чехія, 2018 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 30 наукових праць загальним обсягом 10,3 д. а., у тому числі 7,06 д. а. належать особисто автору. З них: 9 статей – у фахових виданнях України загальним обсягом 5,82 д. а. (у т.ч. 3,59 д. а. – авторські), 3 статті – в інших наукових виданнях загальним обсягом 1,23 д. а. (у т.ч. 0,3 д. а. – авторські) та 17 – матеріали конференцій, конгресів і пленерів загальним обсягом 3,25 д. а. (у т.ч. 3,17 д. а. – авторські). З наукових публікацій, які видані у співавторстві, використані лише ті положення, розробка яких належить особисто автору.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 266 сторінок, основний текст – 160 сторінок, список використаних джерел нараховує 194 найменування (21 сторінка). Дисертаційна робота містить 32 таблиці (7 із них в основному тексті) та 79 рисунків (72 із них в основному тексті); 5 додатків загальним обсягом 47 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, сформульовано мету та завдання дослідження, окреслено об'єктно-предметну область дослідження, висвітлено теоретичні та методичні основи й інформаційну базу дослідження, визначено наукову новизну одержаних результатів, висвітлено теоретичне та практичне значення роботи, апробацію результатів дослідження, структуру роботи.

У першому розділі *«Теоретико-методичні основи суспільно-географічного дослідження системи розселення регіону»* представлено аналіз попередніх досліджень систем розселення та поняттєво-термінологічного апарату дослідження регіональних систем розселення, розглянуто регіональну систему розселення як об'єкт дослідження суспільної географії, обґрунтовано методику та методи дослідження.

Аналіз поняттєво-термінологічного апарату дослідження регіональних систем розселення проведено на основі вітчизняних та зарубіжних наукових праць суспільних географів, геодемографів і геурбаністів. Уточнені поняття *«система розселення»* як територіальної основи та функціональної складової регіональної соціогеосистеми, яка є складною, відкритою, різнорівневою системою населених пунктів, що характеризується наявністю інтенсивних суспільно-географічних, інформаційних та комунікаційних зв'язків; *«заселенсько-розселенські процеси»* як міграційного явища історичного характеру, яке проявляється у переміщенні населення на відповідну територію та розселенні по ній з метою постійного проживання та здійснення господарської діяльності; *«господарське освоєння території»* як сукупності розселенських процесів та формування взаємообміну в системі «суспільство – природа» на певній території. Визначено, що формування будь-якої системи розселення відбувається під дією заселенсько-розселенських процесів, що, в свою чергу, проявляється у господарському освоєнні території.

Автором обґрунтовано дослідження системи розселення як територіальної основи та функціональної складової регіональної соціогеосистеми, що дозволило встановити її соціогеосистемні властивості: поліструктурність, поліфункціональність, стохастичність, гнучкість, стійкість, адаптивність, атрактивність, емерджентність, здатність до самоорганізації, саморегуляції, саморозвитку і самоорганізації. Систему розселення розглянуто за основними категоріями: передумови формування системи розселення, форми, чинники, ієрархічні рівні, трансформаційні етапи та аспекти розселення населення.

Методика дослідження суспільно-географічних особливостей формування та розвитку системи розселення регіону включає шість етапів: організаційний, підготовчий, аналітичний, синтетичний, узагальнюючий та заключний, які відповідно до поставленої мети і визначених завдань взаємопов'язані між собою та складають алгоритм дослідження.

У процесі дослідження використано географічний, системний, синергетичний, інформаційний та історичний методологічні підходи. Для вирішення завдань, поставлених у дисертаційному дослідженні, використано *філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові, спеціальні та оригінальні методи*. Серед *конкретнонаукових методів* дослідження застосовано порівняльно-історичний та порівняльно-географічний методи (для порівняння інтенсивності розселенського освоєння регіону в різні періоди часу та на різних його територіях, співставлення характеристик населення та населених пунктів у часі та просторі), метод ГІС-моделювання (для обробки геоданих, встановлення закономірностей взаємодії суспільно-географічних об'єктів, зокрема елементів системи розселення, при інтерполюванні чисельності населення, визначенні щільності точок на поверхні, виявленні особливостей структури системи розселення тощо), картографічний метод (для візуалізації та картографування системи розселення, особливостей її еволюції), метод SWOT-аналізу (для визначення сильних і слабких сторін, а також можливостей і загроз подальшої еволюції системи розселення), центрографічний метод (для математичної характеристики просторового розподілу населення, виявлення його динаміки та прогнозування тенденцій на перспективу). Серед *спеціальних та оригінальних методів* суспільної географії використано методи «ранг-розмір» (для побудови та аналізу ранжированих за величиною рядів міських поселень), ІФВ-моделювання (для визначення зони впливу ядер розселення населення, динаміки просторового розподілу населення, встановлення загальних закономірностей розселення населення), оціночно-прогностичного

моделювання (при прогнозуванні чисельності населення регіону та окремих міст за різними сценаріями з огляду на динаміку сальдо міграції в регіоні).

Інформаційна база дослідження включає статистичні параметри за період 1959-2016 рр., які відображають особливості розвитку системи розселення Харківської області.

У другому розділі **«Формування системи розселення Харківської області»** визначено місце системи розселення Харківської області у національному вимірі, проведено ретроспективний аналіз та обґрунтовано хронологічні періоди заселення Харківської області, визначено особливості розселенської структури регіону.

Серед областей України Харківська область є однією із найбільш населених (2,694 млн. осіб, що складає 6,36 % населення України, 2018 р.), густозаселених (середня густина населення складає 86 осіб/км²) та високоурбанізованих (рівень урбанізації становить 80,6 %). За правилом «ранг-розмір» система розселення Харківської області характеризується як різко моноцентрична (головне місто переважає над другим у 25 разів), має найвищий коефіцієнт першості (53,2 %), якщо не брати до уваги Київську область з м. Києвом. Індекс концентрації населення по області складає 63,6 %, що свідчить про різко нерівномірне розселення населення та значну його концентрацію в містах. Система розселення Харківської області є важливою складовою національної системи розселення України, а місто Харків є регіональним центром Північно-Східної регіональної системи розселення у складі Харківської, Полтавської та Сумської областей, займаючи ексцентричне положення по відношенню до Полтави та Сум. В середині Харківської області формується 4 надрайонні системи розселення – Центральна, Куп'янська, Лозівська та Ізюмська з центрами в містах Харків, Куп'янськ, Ізюм і Лозова.

Ретроспективний аналіз первинного освоєння та заселенсько-розселенських процесів на території сучасної Харківської області свідчать про тривалу історію формування її системи розселення під дією ряду чинників (фізико- та суспільно-географічного положення, історико-політичних подій, особливостей розвитку господарства тощо). Аналіз заселенсько-розселенського освоєння території Харківської області дозволив виділити *хронологічні періоди заселення регіону*:

- I. Період первинного освоєння території (IV ст. до. н.е. – V ст.) – первинне заселення та формування нерегулярної мережі поселень.
- II. Період осіло-розселенського освоєння території (VI-XVI ст.) – формування регулярної мережі поселень та первинної системи розселення, її руйнація та встановлення «Дикого поля».
- III. Заселенсько-трансформаційний період (XVII – початок XX ст.) – утворення оборонних рубежів та перших фортець-міст, масове заселення Слобожанщини, активні територіальні трансформації, збільшення чисельності населення за рахунок міграційного приросту.
- IV. Період формування опорного каркасу території та системи розселення (1914-1990 рр.) – вимушені міграційні процеси під час Першої світової війни, післявоєнне відновлення господарства регіону та опорного каркасу розселення, набуття територією столичних функцій, руйнування сформованої системи розселення та господарства під час Другої світової війни, післявоєнне відновлення системи розселення, інтенсивна індустриалізація, розширення функцій території та зростання чисельності населення за рахунок міграційного приросту, економічна стагнація та початок депопуляції населення.
- V. Період трансформації системи розселення за роки незалежності України (1991 р. – дотепер) – розпад СРСР та внутрішньосистемні трансформаційні процеси, викликані геополітичними та соціально-економічними причинами, переорієнтація на європейський вектор розвитку, прагнення до оптимізації системи розселення з метою

зменшення територіальних диспропорцій та переходу до поліцентричної моделі просторового розвитку.

Сьогодні Харківська область складається з 27 районів, 17 міст (з них 7 міст обласного значення), 61 селища міського типу, 139 селищ та 1534 сіл; в області сформовано 16 об'єднаних територіальних громад. Розгалужена транспортна мережа (рис. 1) сприяє інтенсивним внутрішньорегіональним, міжрегіональним та міжнародним зв'язкам. В Харківській області сформувався радіально-кільцевий тип опорного каркасу розселення населення, утворений міськими поселеннями регіону – обласним центром (м. Харків, 1450 тис. осіб), двома середніми містами (м. Лозова, 55,8 тис. осіб, та м. Ізюм, 48,4 тис. осіб), 14 малими містами і 61 селищем міського типу. Урбанізаційні процеси в регіоні обумовили формування моноцентричної Харківської агломерації та трьох урбанізованих зон – Ізюмської, Куп'янської і Лозівської (рис. 1).

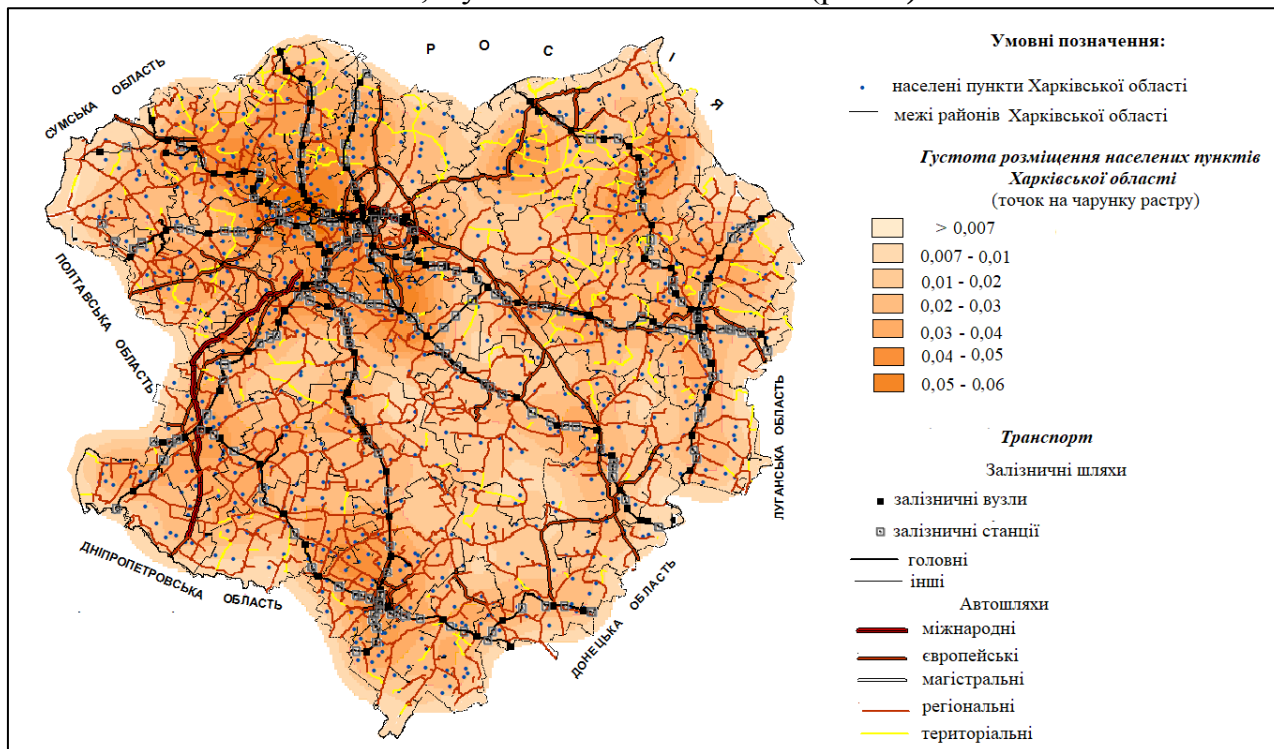

Рис. 1. Мережа населених пунктів Харківської області у 2016 р. (побудовано автором)

Розселення населення в області має суттєві внутрішньорегіональні відмінності. Найбільша густина населення спостерігається в містах (від 788 осіб/км² у м. Люботин до 4150 осіб/км² у м. Харків), а також у центральних районах, що мають індустріально-аграрну спеціалізацію та є територіально близькими до м. Харків – Харківському і Дергачівському (понад 100 осіб/км²), Чугуївському, Зміївському і Балаклійському (близько 50 осіб/км²). Найменша густина населення характерна для периферійних районів – Ізюмського, Близнюківського, Барвінківського, Великобурлуцького, Дворічанського (близько 19 осіб/км²). В області можна виділити 7 районів рурального типу (понад 70 % сільського населення), 14 районів рурально-урбанізованого типу (50-70 % сільського населення), 5 районів урбанізовано-рурального типу (50-70 % міського населення), 1 район урбанізованого типу (понад 70 % міського населення). Найбільш урбанізованими районами Харківської області є Дергачівський, Харківський та Балаклійський (більше 60 % міського населення). Повністю сільськими є Ізюмський, Первомайський та Куп'янський райони, на території яких розташовані міста обласного значення, які й концентрують міське населення.

Оскільки міські поселення Харківської області концентрують у собі переважну більшість населення і в них зосереджені різноманітні функції, то саме вони виступають організаційними ядрами розселення населення регіону та своєрідними полюсами тяжіння для сільських населених пунктів. Проведене ранжирування дозволило виділити шість рангів міських поселень за чисельністю населення та простежити пряму залежність між людністю та рівнем розвитку й структурою господарства відповідного центру. Дослідження малих міст Харківської області показало, що вони мають достатній потенціал соціально-економічного розвитку для перетворення на районні «точки росту».

У третьому розділі *«Просторово-часові особливості системи розселення Харківської області. Проблеми та перспективи її розвитку»* розглянуто сучасний стан, просторові й динамічні особливості системи розселення Харківської області, проведено її ІФВ-моделювання та SWOT-аналіз розвитку, визначено перспективні «точки росту».

Проведений просторово-статистичний аналіз виявив, що центри концентрації та тяжіння населення Харківської області (арифметичний, модальний та медіанний центри) припадають на Харківський, Дергачівський та Чугуївський райони, тобто знаходяться в межах Харківської агломерації. Співставлення центрів тяжіння населення у ретроспективі (протягом 100 років) довело поляризуючу дію Харкова та Харківської агломерації, наявність в регіоні процесів просторового стягування в бік адміністративного центру. Оцінка ступеню нерівномірності розселення населення Харківської області з використанням методу кривої Лоренца засвідчила розміщення більше ніж 50 % населення на 1 % території (м. Харків), у той час як на 80 % території області проживає 26 % населення.

Проведений топологічний аналіз системи розселення Харківської області за показником ексцентриситету вершин графа засвідчив, що оптимальний центр розселення населення майже співпадає з географічним центром області та припадає на Зміївський або Первомайський райони. Найбільшу кількість топологічних зв'язків закономірно мають центральні райони області (Харківський, Балаклійський Чугуївський), середня відстань між районними центрами складає 50 км.

Використання правила «ранг-розмір» дозволило визначити ключові особливості та диспропорції розвитку населених пунктів Харківської області в 1785 р., 1897 р., 1959 р., 2015 р. та виявити населені пункти, які історично мають подібні тенденції розвитку. За даними 2015 р. чисельність населення окремих міст Харківської області свідчить про надмірну концентрацію населення у м. Харкові. Розрахункові показники чисельності населення міст значно відрізняються від фактичних. Це підтверджує гіпотезу, що значущі відхилення від ідеального розподілу існують у регіонах, де є лише одне велике місто, в якому сконцентрована основна частина міського населення, що й спостерігається в Харківській області.

За допомогою кластерного аналізу проведено групування часових періодів розвитку Харківської області протягом 1959-2015 рр. за подібністю демографічних процесів у міських населених пунктах регіону, що підтвердило їх циклічність. Також проведено групування міських поселень області та виділено шість їх груп, які історично мають подібні тенденції розвитку. Це дозволяє прогнозувати їх подальший розвиток та пропонувати найбільш перспективні з них у якості майбутніх центрів поліцентричного розвитку регіону. Групування часових періодів розвитку дозволяє припустити, який період часу є необхідним для подібної трансформації регіональної системи розселення Харківської області.

ІФВ-моделювання системи розселення Харківської області за часовими зрізами дозволяє визначити основні тенденції її розвитку, головні аспекти трансформації (рис. 2).

Побудовані ІФВ-моделі засвідчують різку моноцентричність системи розселення регіону та розширення впливу ядра розселення майже вдвічі.

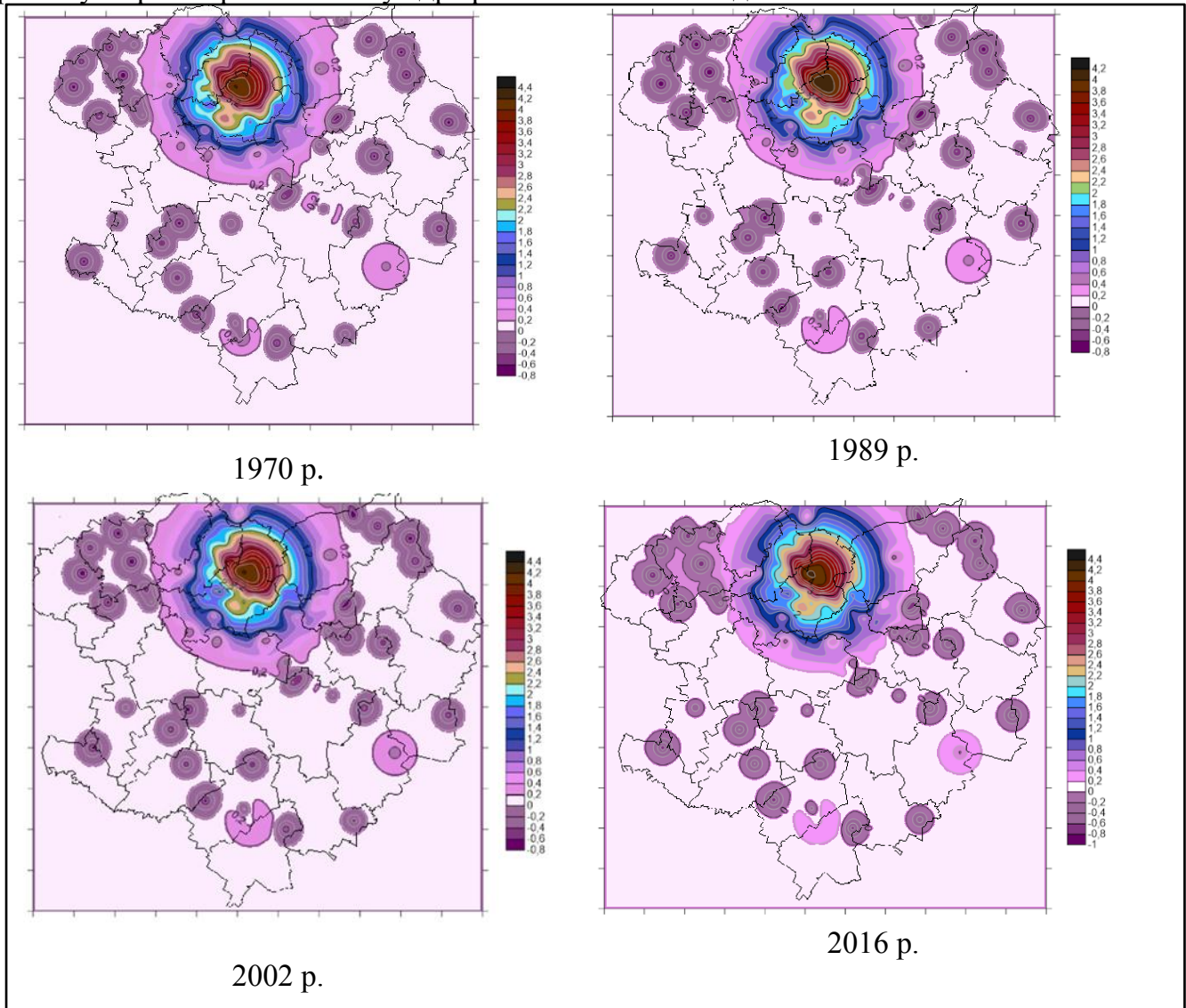

Рис. 2. Модель поверхні ІФВ розселення населення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км (побудовано автором)

На моделі часового зрізу 1970 р. у межах Харківської агломерації прослідковується поляризуюча дія не тільки міста Харків, а і міста Мерефа. З 1989 р. в зоні впливу формується нове місто – Південне. Починають формуватися в якості «точок росту» південні центри розселення – м. Лозова, смт. Близнюки та смт. Барвінкове. Спостерігається розширення зон впливу між північно-західними ядрами розселення – Краснокутськ, Костянтинівка, Богодухів, Гути, Золочів. З 2002 р. прослідковується перетягування розселенського потенціалу в межах Харківської агломерації. Розвиток організаційних ядер розселення населення області – міст Ізюм та Лозова – в якості південних полюсів тяжіння свідчить про атрактивність регіональної системи розселення до збалансування власного просторового розвитку.

Більшість районних центрів Харківської області демонструють певну стійкість та виявляють поляризуючу дію протягом досліджуваного періоду. Варто виділити міста обласного значення регіону, які виступають організаційними ядрами розселення, але через значну асиметрію просторового розвитку не мають достатніх ресурсів для розширення власної зони впливу.

Побудована карта Вороного (рис. 3) демонструє значний розселенський потенціал міста Харкова та Харківської агломерації, який значно контрастує з основною поверхнею. Як центри розселення виділяються міста Ізюм, Лозова, Куп'янськ, Первомайський та Чугуїв. Прослідковується урбанізаційна зонально витягнута вісь розселення населення.

Інтерполяція показників чисельності населення Харківської області (рис. 4) показала, що основними ядрами розселення регіону є місто Харків, міста обласного значення (Ізюм, Лозова, Первомайський, Чугуїв, Куп'янськ.), районні центри – Вовчанськ, Балаклея, Зміїв, Красноград, Богодухів, Дергачі та ін. До напівпериферійних районів відносно розміщення ядер розселення можна віднести Краснокутський, Нововодолазький, Кегичівський та Валківський райони. До периферійних районів належать Коломацький, Борівський, Печенізький, Дворічанський, Зачепилівський, Великобурлуцький райони.

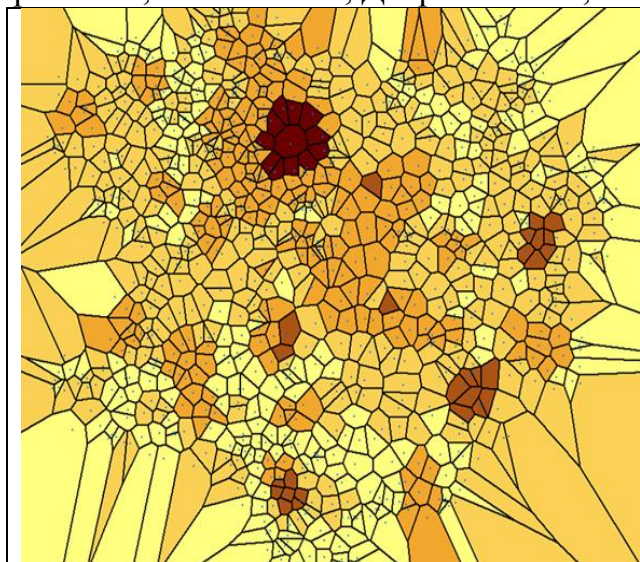

Рис. 3. Карта Вороного за чисельністю населення Харківської області у 2016 р., (побудовано автором за показником середнього відхилення)

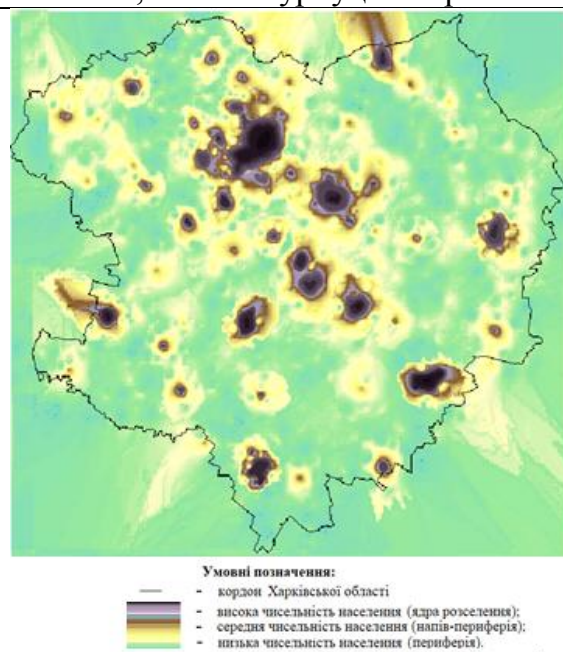

Рис. 4. Інтерполяційна модель розселення населення Харківської області у 2016 р. (побудовано автором)

Отримані результати доводять наявність перспективних «точок росту», які за умови реалізації відповідних заходів регіональної політики здатні реалізувати свій розселенський потенціал та зумовити поліцентризацию розвитку Харківської області.

Для встановлення можливих тенденцій розвитку окремих міст Харківської області проведено оціночно-прогностичне моделювання за реалістичним, песимістичним та оптимістичним сценаріями у перспективі на 25 (рис. 5) та 50 років (рис. 6).

За *оптимістичним сценарієм* припускаємо, що Харківська область за рахунок інтенсивного соціального-економічного розвитку, ефективної інвестиційної діяльності, значного освітньо-наукового потенціалу збільшить конкурентоспроможність на загальнодержавному рівні, що зумовить збільшення потоків зовнішньої міграції до міста Харків (переважно населення працездатного віку). Міграції з «точок росту» при цьому будуть відсутні.

За *реалістичним сценарієм* припускаємо, що зовнішні міграції до регіону залишаються на сучасному рівні (сальдо міграції позитивне та складає близько 1000 осіб/рік), а міграції до обласного центру з інших «точок росту» є мінімальними.

За *песимістичним сценарієм* припускаємо зменшення зовнішньої та збільшення внутрішньої міграції, що обумовить посилення асиметрії просторового розвитку області.

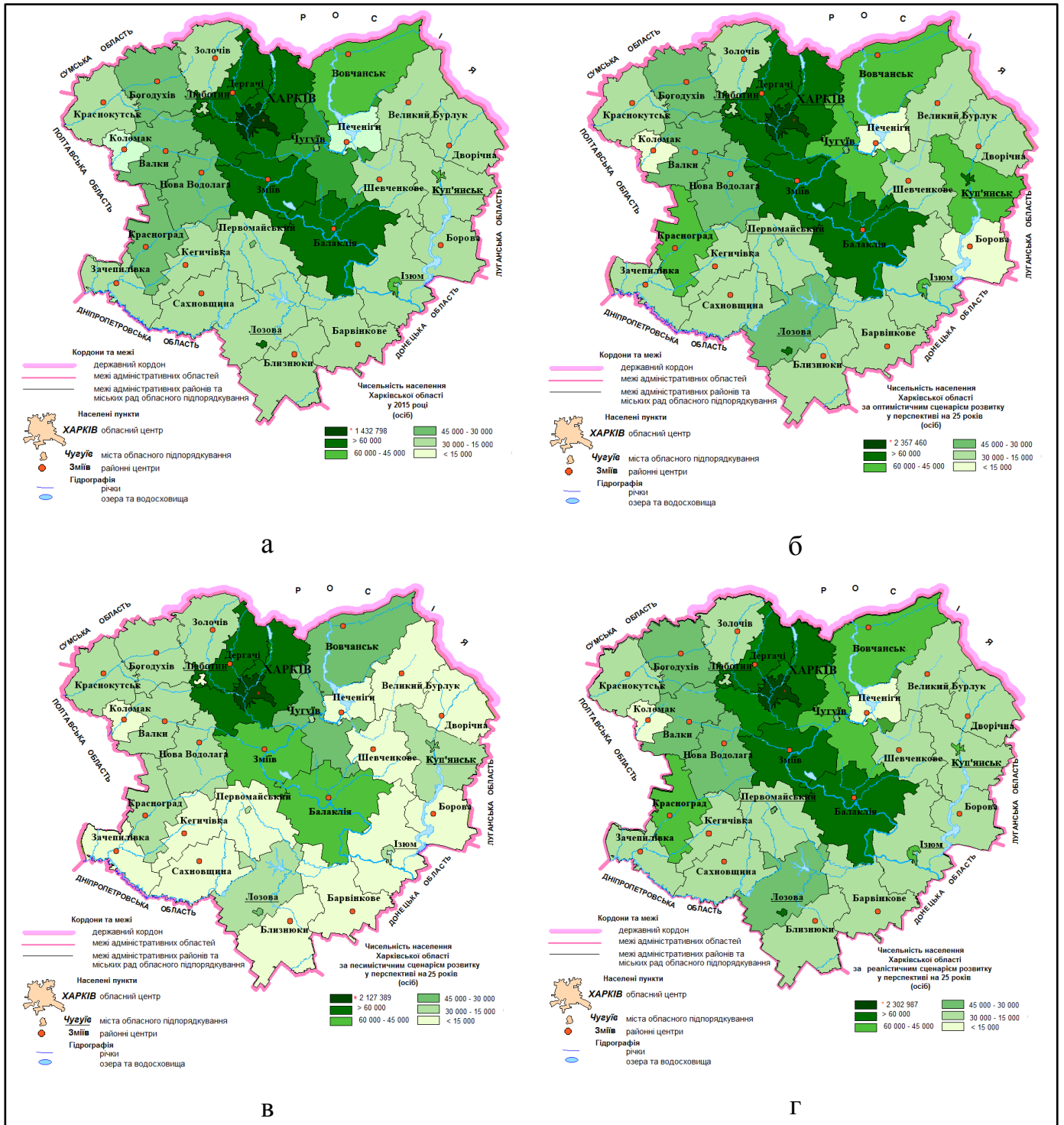

Рис. 5. Чисельність населення Харківської області у 2015 році (а) та у перспективі на 25 років за оптимістичним (б), песимістичним (в), та реалістичним (г) сценаріями (побудовано автором за власними розрахунками)

Результати розрахунків у перспективі на 25 років (рис. 5) показали, що за *оптимістичним сценарієм* чисельність населення міст та районів Харківської області незначно збільшиться, що може сприяти переходу до поліцентричної моделі просторового розвитку регіону. За *реалістичним* прогностичним сценарієм чисельність населення міст обласного значення незначно збільшиться, а районів – скоротиться (коливання у діапазоні близько 1000 осіб), що свідчить про потенціал обраних «точок росту» регіону. За

песимістичним сценарієм скоротиться чисельність населення всіх міст та районів, окрім міста Харків, до якого буде спрямовано міграційний потік.

Розрахункова чисельність населення міст обласного значення є меншою за сучасну майже вдвічі. Високою чисельністю населення вирізнятимуться лише Харківський та Дергачівський райони, тобто ті, які наразі належать до Харківської агломерації.

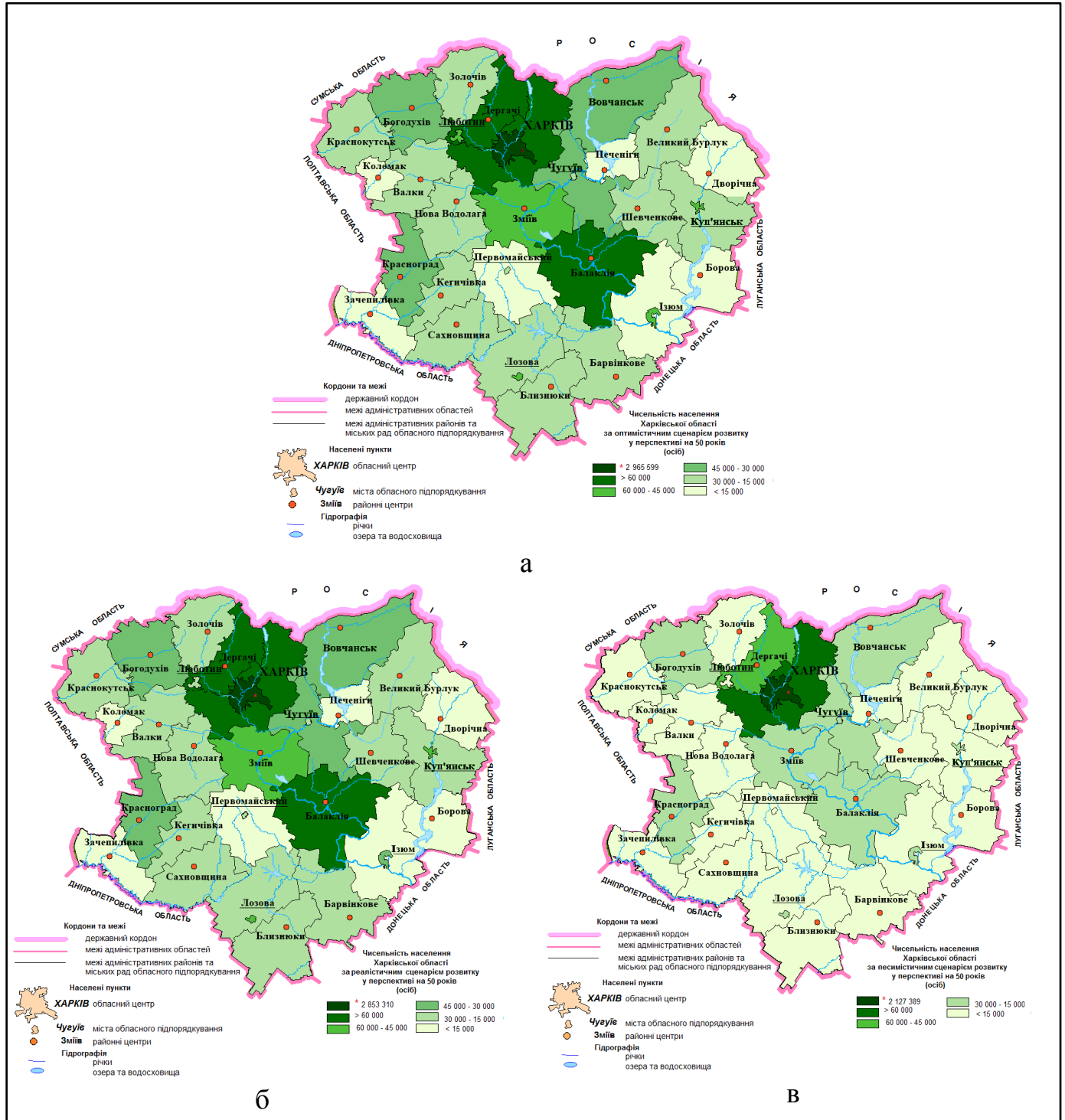

Рис. 6. Чисельність населення Харківської області у перспективі на 50 років за оптимістичним (а), реалістичним (б) та песимістичним (в) сценаріями (побудовано автором за власними розрахунками)

Результати прогнозування розвитку регіону на 50 років (рис. 6) за оптимістичним та реалістичним сценаріями демонструють скорочення чисельності населення в містах і районах області та значне збільшення чисельності населення в місті Харків. За

песимістичним сценарієм розвитку 22 з 34-х адміністративних одиниць матимуть чисельність населення меншу 15 тис. осіб, серед них три міста обласного значення – Люботин, Чугуїв та Первомайський. Міста Лозова, Куп'янськ та Ізюм матимуть чисельність населення в діапазоні 15-30 тис. осіб.

Результати прогнозування на 25 та 50 років за *оптимістичним* сценарієм доводять, що формування поліцентричної моделі просторового розвитку Харківської області є можливим за умови економічного та інфраструктурного розвитку регіональних центрів тяжіння населення, зокрема міст обласного значення. *Реалістичний* сценарій розвитку системи розселення Харківської області є досить схожим за отриманими результатами на оптимістичний та демонструє достовірність отриманих результатів, адже повністю ізолювати міграційні процеси з «точок росту» неможливо, проте варто запроваджувати зважену регіональну політику для їх мінімізації. Моделювання за *песимістичним* сценарієм показало, що провідну роль у формуванні та посиленні просторової асиметрії системи розселення Харківської області відіграють саме міграційні процеси.

Внутрішні міграції не тільки обумовлюють нерівномірність просторового розвитку регіону, а й призводять до «вимирання» сіл, занепаду сільського господарства, що вкрай негативно позначається на рівні соціально-економічного розвитку окремих районів області та призводить до збільшення територіальних диспропорцій у якості життя населення.

Проблеми, перспективи, можливості та загрози розвитку системи розселення Харківської області представлено у вигляді SWOT-аналізу (табл. 1).

Подальший розвиток системи розселення регіону залежить від багатьох чинників – політичних, економічних, соціальних, демографічних тощо – та має більше перспектив і сильних сторін, аніж загроз. Реалізація позитивних сценаріїв розвитку є можливою лише за умови впровадження науково-обґрунтованих заходів регіональної політики.

Таблиця 1

SWOT-аналіз розвитку системи розселення Харківської області
(складено автором)

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Стійкість основних елементів опорного каркасу розселення населення Харківської області. 2. Міграційна привабливість регіону, обумовлена значним рівнем соціально-економічного розвитку. 3. Наявність розгалуженої автомобільної та залізничної мережі. 4. Висока компактність та зручна конфігурація території області. 5. Високий рівень урбанізації, сформована Харківська агломерація. 6. Інвестиційна привабливість регіону. 7. Наявність міст, які в минулому були потужними промисловими центрами. 8. Наявність потужних транспортно-комунікаційних зв'язків між обласним та районними центрами. 9. Малі міста Харківської області володіють широким спектром функцій та мають достатній потенціал соціально-економічного розвитку для перетворення на районні «точки росту».	1. Значна асиметрія просторового розвитку з орієнтацією на обласний центр, різко моноцентрична модель опорного каркасу розселення населення. 2. Нерозвиненість внутрішньорайонних зв'язків в адміністративних районах області. 3. Низький рівень соціально-економічного розвитку периферійних районів області. 4. Периферійне положення Харківської області по відношенню до столиці України та віддаленість від країн Європи.
Можливості	Загрози

1. Утворення спроможних об'єднаних територіальних громад, що дозволить сформувати організаційні ядра розселення різних рангів. 2. Перехід до поліцентричної моделі просторового розвитку за умови підтримки «точок росту» регіону. 3. Розвиток сільських територій, їх інфраструктурне забезпечення. 4. Підвищення конкурентоздатності регіону, зокрема за рахунок розвитку специфічних функцій міст, селищ міського типу.	1. Ескалація конфлікту на Донбасі, з яким територіально межує Харківська область. 2. «Вимирання» сіл у периферійних районах області. 3. Посилення внутрішньої міграції та, як наслідок, поступова руйнація зв'язків з районними центрами області. 4. Відтік трудових ресурсів за кордон у зв'язку зі складною соціально-економічною ситуацією в регіоні та запровадженням безвізового режиму з ЄС.
---	---

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні рекомендації для переходу Харківської області на поліцентричну модель просторового розвитку:

- міста обласного значення Харківської області (Ізюм, Лозова, Куп'янськ, Первомайський, Чугуїв, Люботин) характеризуються стійкістю розвитку та мають достатній розселенський потенціал для того, щоб розвиватись як «точки росту» регіону. Їх розташування по території області сприятиме зменшенню моноцентричності та рівномірному розвитку території за рахунок формування нових центрів тяжіння населення в регіоні. Для реалізації зазначеного необхідним є інфраструктурна розбудова зазначених міст, відновлення їх втраченого промислового потенціалу або трансформація міського середовища для виконання нових функцій (туристичної, інноваційної, креативної тощо);
- районні центри та селища міського типу області також мають значний розселенський потенціал, проте, з огляду на дещо меншу стійкість розвитку, вони можуть стати центрами нових об'єднаних територіальних громад та сприяти комплексному розвитку сільських населених пунктів, тобто виступати організаційними центрами районного рівня;
- периферійні райони (Коломацький, Дворічанський, Зачепилівський), які виявили нестійкість розвитку, потребують термінового інфраструктурного розвитку та формування в їх межах об'єднаних територіальних громад, що сприятиме збереженню існуючих населених пунктів, реалізації регіональних програм розвитку тощо.

Для переходу Харківської області до поліцентричної моделі просторового розвитку та зменшення територіальних диспропорцій у якості життя населення необхідним є розвиток міжнародних, державних та регіональних транспортних комунікацій, підвищення інтенсивності взаємодії з країнами Європи та світу, регулювання демографічних процесів, підтримка молодих сімей, регулювання ринку праці та зменшення міграційного відтоку, підвищення якості медичного обслуговування, в тому числі в районних центрах; розвиток соціальної інфраструктури та соціальних функцій у населених пунктах області (зокрема санаторно-курортних та рекреаційних функцій у містах Чугуїв, Південне, Балаклія, Зміїв; туристичних функцій – у містах Балаклія, Богодухів, Вовчанськ, Красноград та Валки; розвиток агротуризму, подієвого туризму в селищах міського типу та селах області). Для розвитку сіл та сільських систем розселення необхідно вирішити проблему залучення трудових ресурсів у галузі сільського господарства, що дозволить не тільки знизити рівень безробіття в області, а й сприятиме розвитку перспективних сільськогосподарських галузей, поживленню сіл тощо.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Виконане суспільно-географічне дослідження особливостей формування та розвитку системи розселення регіону дозволило встановити просторово-часові тенденції її еволюції, виявити проблеми та перспективи розвитку. Результати дослідження дають можливість зробити наступні висновки:

1. За результатами аналізу робіт зарубіжних та вітчизняних учених визначено, що дослідження розміщення населення, визначення «точок росту», виявлення центр-периферійних зв'язків, розробка методів та методик їх аналізу представлені в багатьох дослідженнях суспільно-географічної спрямованості. На основі концептуальних положень суспільної географії та аналізу поняттєво-термінологічного апарату дослідження уточнено поняття:

- «система розселення» – територіальна основа та функціональна підсистема регіональної соціогеосистеми; складна, відкрита, різнорівнева система населених пунктів, що характеризується наявністю інтенсивних суспільно-географічних, інформаційних та комунікаційних зв'язків;

- «заселенсько-розселенські процеси» – міграційне явище історичного характеру, яке проявляється у переміщенні населення на відповідну територію та розселенні по ній з метою постійного проживання та здійснення господарської діяльності;

- «господарське освоєння території» – сукупність розселенських процесів та формування взаємообміну в системі «суспільство – природа» на певній території.

З позиції суспільної географії розглянуто складові системи розселення, зокрема передумови першого та другого порядку (територія, населення, природне, матеріальне, економічне, соціальне та культурне середовище), форми (розселення кочових народів, дисперсно-групове та дисперсне сільське розселення, промислові поселення, міста, міські агломерації), чинники (суспільно-географічне положення, агрокліматичні та орографічні умови, політика держави, рівень економічного розвитку), трансформаційні етапи (окремі населені пункти, мережа поселень, система розселення), ієрархічні рівні розселення (національний, регіональний та локальний), а також його соціально-економічний, демографічний та суспільно-географічний аспекти.

Для виявлення суспільно-географічних особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області було використано географічний, системний, синергетичний, інформаційний та історичний методологічні підходи; система філософських, загально- та конкретнонаукових, спеціальних та оригінальних методів дослідження.

2. На основі дослідження встановлено, що система розселення є територіальною основою та функціональною складовою регіональної соціогеосистеми, для якої характерні наступні соціогеосистемні властивості: поліструктурність, поліфункціональність, стохастичність, гнучкість, стійкість, адаптивність, атрактивність, емерджентність, здатність до самоорганізації, саморегуляції, саморозвитку та самоорганізації.

3. За результатами ретроспективного аналізу формування та розвитку системи розселення Харківської області виявлено специфічні її особливості, серед яких – вагома роль у заселенні регіону сприятливих агрокліматичних умов та його вигідного транспортно-географічного положення, що забезпечило відновлення системи розселення після її руйнації в часи Дикого поля (з XIII ст. до XV ст.); провідна роль міграційних процесів у повторному масовому заселенні регіону тощо. Виділено п'ять хронологічних періодів заселення Харківщини з огляду на характерні тенденції розвитку поселень та інтенсивність їх взаємозв'язку, особливості матеріального, економічного, соціального і культурного середовища: I. Період первинного освоєння території (IV ст. до. н.е. – V ст.). II. Період осіло-розселенського освоєння території (VI-XVI ст.). III. Заселенсько-

трансформаційний період (XVII – початок XX ст.). IV. Період формування опорного каркасу території та системи розселення (1914-1990 рр.). V Період трансформації системи розселення за роки незалежності України (1991 р. – дотепер).

Кожен із зазначених періодів певною мірою вплинув на особливості та перспективи розвитку сучасної системи розселення, обумовив формування і розвиток транспортних, виробничих та інформаційних взаємозв'язків між населеними пунктами Харківської області.

4. Аналіз сучасного стану системи розселення Харківської області показав, що для неї характерним є стрімкий соціально-економічний розвиток адміністративного центру – міста Харкова, про що свідчить постійне розширення його організаційних функцій та зони впливу, підсилення й ускладнення зв'язків та взаємодії з районними центрами. Така тенденція посилює внутрішні протиріччя в системі розселення та призводить до гіпертрофованості розвитку ядра розселення. Спостерігається також стримування розвитку периферійних районів, що, в свою чергу, зумовлює формування просторової асиметрії системи розселення регіону та характеризує її як різко моноцентричну.

Просторово-часовий аналіз розвитку системи розселення Харківської області показав тенденції до нерівномірності, які почали проявлятися у XX ст. та були зумовлені інтенсивним економічним розвитком міста Харків. Зазначені тенденції актуальні і в наш час та зумовлюють уповільнення розвитку міст-супутників (м. Чугуїв, м. Рогань, м. Люботин), що створює значні диспропорції в показниках міст обласного та районного значення. У часовому аспекті система розселення Харківської області розвивалась поетапно, що в цілому демонструє особливості економічного становища у державі, реалізацію державної та регіональної політики тощо.

5. Виконане оціночно-прогностичне моделювання міграційних процесів у перспективі до 50 років за оптимістичним, реалістичним та песимістичним сценаріями показало, що міграційні процеси значною мірою обумовлюють тренди розвитку системи розселення регіону та дозволяють прогнозувати майбутній розвиток населених пунктів і районів області.

6. Проведене просторове моделювання на основі використання інтегральної функції впливу дозволило виявити «точки росту» регіону – населені пункти, які є елементами опорного каркасу розселення населення, мають інтенсивні зв'язки з сусідніми населеними пунктами та є центрами локальних систем розселення. Вони представлені містами обласного значення, які є ядрами систем розселення вищих ієрархічних рівнів та мають значний демографічний потенціал. Розвиток «точок росту» області в подальшому забезпечить перехід до поліцентричної моделі просторового розвитку.

7. Проведене дослідження системи розселення Харківської області дозволило виявити такі її проблеми, як: значна асиметрія просторового розвитку з орієнтацією на обласний центр, різко моноцентрична модель каркасу розселення населення, слабкий рівень розвитку внутрішньорайонних зв'язків, стрімке скорочення населення у периферійних районах, низький рівень їх соціально-економічного розвитку. Серед перспективних напрямів розвитку визначено утворення спроможних об'єднаних територіальних громад, що дозволить сформувати організаційні ядра розселення різних рангів, перехід до поліцентричної моделі просторового розвитку, розвиток сільських територій та підвищення конкурентоспроможності регіону. Основними рекомендаціями щодо розвитку системи розселення є: сприяння розвитку сільських населених пунктів, оптимізація сфери послуг, ринку праці, підтримка фермерського господарства тощо; відновлення потенціалу малих міст області, які виступатимуть організаційними ядрами районного рівня, що забезпечить їх спроможність як нових адміністративних утворень та сприятиме комплексному розвитку сільських населених пунктів; інфраструктурний розвиток потенційних «точок росту»

області (міст Ізюм, Лозова, Куп'янськ, Первомайський, Чугуїв та Люботин), що сприятиме формуванню нових центрів тяжіння в Харківській області та зменшенню моноцентричності, поступовому її переходу до поліцентричної моделі розвитку.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

1. Немець К. А. Особливості розселення населення у Харківській області (з позицій системного підходу) / К. Немець, П. Вірченко, К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 18 (1). – С. 51-57. – 0, 63 д.а. *(Особистий внесок автора 0,21 д.а. – встановлення організаційних ядер розселення населення регіону, аналіз розселенської структури та тяжіння населення Харківської області).*

2. Немець К. А. Роль та значення заселенсько-розселенських процесів для розвитку соціогеосистеми Харківської області / К. Немець, К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 19 (2). – С. 54-60. – 0,53 д.а. *(Особистий внесок автора 0,27 д.а. – дослідження опорних каркасів розселення населення Харківської області, встановлення чинників розселення населення Харківської області, аналіз реалізації децентралізаційної реформи в Харківській області).*

3. Немець К. Зміна ролі міст Харківської області: ретроспективний аналіз / К. Немець, К. Сегіда, К. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: зб. наук. праць. — Сер.: Геологія – Географія – Екологія. – 2016. Вип. 44. – С. 111-119. – 0,99 д.а. *(Особистий внесок автора 0,25 д.а. – аналіз методом «ранг-розмір», визначення перспектив використання отриманих результатів при поліцентризациї системи розселення Харківської області).*

4. Сегіда К. Просторово-часові особливості формування системи розселення Харківської області (на основі кластерного аналізу) / К. Сегіда, К. Кравченко / Науковий вісник Херсонського державного університету. — Сер.: Географічні науки. – 2016. Вип. 5. – С. 62-68. – 0,54 д.а. *(Особистий внесок автора 0,28 д.а. – встановлення просторово-часових особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області, групування міських населених пунктів та хронологічних періодів їх розвитку методом кластерного аналізу).*

5. Вірченко П. Розселенські аспекти господарського освоєння території Харківської області / П. Вірченко, К. Кравченко // Економічна та соціальна географія – 2016. – Вип. 74. – С. 41-45. – 0,5 д.а. *(Особистий внесок автора 0,25 д.а. – встановлення періодів формування системи розселення Харківської області, визначення рівнів господарського освоєння регіону).*

6. Немець К. А. Особливості застосування наукових підходів для виявлення особливостей розвитку регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. Немець, К. Кравченко, П. Вірченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Сер.: Географічні науки. – 2017. – Вип. 6. – С. 57-61. – 0,45 д.а. *(Особистий внесок автора 0,15 д.а. – визначення соціогеосистемних характеристик системи розселення Харківської області, визначення наукових підходів дослідження регіональних систем розселення).*

7. Кравченко К. Просторові особливості, проблеми та перспективи формування об'єднаних територіальних громад / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 22 (1). – С. 174-180. – 0,71 д.а.

8. Кравченко К. Часові особливості розвитку міст Харківської області / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 23 (2). – С. 128-137. – 0,6 д.а.

9. Кравченко К. Особливості використання геоінформаційних систем при дослідженні розселення населення регіону / К. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : зб. наук. праць. – Сер.: Геологія – Географія – Екологія. – 2017. – Вип. 47. – С. 106-114. – 0,87 д.а.

**Наукові праці апробаційного характеру
(тези доповідей на наукових конференціях) за темою дисертації:**

10. Кравченко К. О. Використання операційних центрографічних методів для визначення центру розселення населення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіон-2015: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 18-19 квітня 2015 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 118 – 121. – 0,16 д.а.

11. Кравченко К. О. Суспільно-географічні особливості формування міського розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіон-2016: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 квітня 2016 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 102-106. – 0,18 д.а.

12. Кравченко К. О. Формування територіальних громад у Харківській області: суспільно-географічний аспект / К. О. Кравченко // Шевченківська весна – 2016. Географія: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 6-8 квітня 2016 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2016. – С. 123-125. – 0,13 д.а.

13. Kravchenko K. The features of development settlement system in Kharkiv region // K. Kravchenko, I. Tkalya // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in 21st : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, 5 лютого 2016 р., Харків. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 55-58. – 0,15 д.а. *(Особистий внесок автора 0,11 д.а. – визначення структури системи розселення Харківської області, розробка рекомендацій з регіональної політики).*

14. Кравченко К. О. Етапи формування розселенського каркасу Харківської області / К. О. Кравченко // Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича): матеріали Міжнародної наукової конференції, 11-13 жовтня 2016 р., Чернівці. – Чернівці : ХНУ імені Юрія Федьковича, 2016. – С. 103-104. 0,09 д.а.

15. Кравченко К. О. Рух населення Харківської області за останні 20 років (з 1995 по 2015 рр.) / К. О. Кравченко // Регіон-2016: стратегія оптимального розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 10-11 листопада 2016 р., Харків / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 222-224. – 0,17 д.а.

16. Сегіда К. Ретроспективний аналіз формування демографічного потенціалу Харківської області / К. Сегіда, К. Кравченко // European Research Area: Status, Problems and Prospects: The International Academic Congress, 01-02 September, 2016, Rīga, Latvijas Republika. – С. 93-96. – 0,14 д.а. *(Особистий внесок автора 0,1 д.а. – визначення етапів заселення Харківської області).*

17. Кравченко К. О. Проблеми та перспективи формування територіальних громад у Харківській області / К. О. Кравченко // Регіон-2017: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 20-21 квітня 2017 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 98-101. – 0,17 д.а.

18. Кравченко К. О. Використання ІФВ-моделювання та кластерного аналізу для виявлення просторово-часових особливостей розвитку системи розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Шевченківська весна – 2017. Географія: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 10-11 квітня 2016 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2017. – С. 116-119. – 0,24 д.а.

19. Кравченко К. О. До питання вивчення розселення населення регіону / К. О. Кравченко // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку : зб. наук. праць: матеріали XXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 17 березня 2017 р., Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 31. – С. 17-20. – 0,3 д.а.

20. Кравченко К. А. Анализ динамики расселения Харьковской области с помощью ИФВ-моделирования (за последние 15 лет) / К. А. Кравченко // Географические аспекты устойчивого развития регионов: материалы II Международной научно-практической

конференції, 23-24 марта 2017 г., Гомель. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2017. – С. 655-659. – 0,22 д.а.

21. Кравченко К. О. Використання GIS технологій при дослідженні регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. О. Кравченко // Матеріали І-го всеукраїнського пленера з питань природничих наук, 20-23 липня 2017 р., Одеса. – Одеса: ОДЕКУ, 2017. – С. 49-52. – 0,1 д.а.

22. Кравченко К. О. Використання синергетичного підходу для визначення суспільно-географічних аспектів еволюції регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. О. Кравченко // Регіон-2017: стратегія оптимального розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19-20 вересня 2017 р., Харків / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 115-119. – 0,16 д.а.

23. Кравченко К. О. Сучасні особливості просторового розподілу населення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 жовтня 2017 р., Херсон. – Херсон : ХДУ, 2017. – С. 115-119. – 0,15 д.а.

24. Кравченко К. О. Методичні засади суспільно-географічного дослідження системи розселення регіону / К. О. Кравченко // Географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: 85 років – досягнення та перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 30-31 березня 2018 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2018. – С. 185-188. – 0,23 д.а.

25. Кравченко К. О. До питання уточнення поняття «система розселення» / К. О. Кравченко // Регіон-2018: Суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 3-4 квітня 2018 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 46-49. – 0,16 д.а.

26. Кравченко К. О. Розселенська структура населення Харківської області в національному вимірі / К. О. Кравченко // Регіон-2018: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 3-4 квітня 2018 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 108-111. – 0,25 д.а.

27. Кравченко К. О. Моделювання розвитку системи розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Розвиток природничих наук: проблеми та рішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 27 -28 квітня 2018 р., Брно, Чеська Республіка. – Брно, 2018. – С. 208-211. – 0,25 д.а.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

28. Niemets K. Kharkiv region of Ukraine in the aspect of a polycentric development model / K. Niemets, K. Sehida, N. Guseva, K. Kravchenko / European Journal of Scientific Research. – 2016. – № 1 (13) (January-June). – Vol. II. – P. 189-195. – 0,33 д.а. *(Особистий внесок автора 0,08 д.а. – визначено «полюси росту» Харківської області, сформульовано цілі поліцентричного розвитку).*

29. Niemets L. The modern settlement system of Kharkiv region problems and prospects / L. Niemets, K. Sehida, K. Kravchenko, P. Virchenko // Cambridge Journal of Education and Science. – 2016. – № 1 (15) (January-June). – Vol. III. – P. 227-235. – 0,34 д.а. *(Особистий внесок автора 0,08 д.а. – визначено особливості розселення населення Харківської області, зокрема досліджено густоту розселення населення у розрізі міст та районів області, рівень урбанізації у розрізі районів).*

30. Niemets L. Methods of study population settlement in socio-economic geography / L. Niemets, K. Sehida, N. Guseva, K. Kravchenko // Journal of Economic Geography. – 2017. – № 6 (2) (November). – Vol. 17. – P. 1439-1448. – 0,56 д.а. *(Особистий внесок автора 0,14 д.а. – дослідження топологічних методик виявлення особливостей розселення населення).*

АНОТАЦІЯ

Кравченко К. О. Суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія (Природничі науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2018.

В роботі розкрито науково-методологічні основи суспільно-географічного дослідження регіональної системи розселення, зокрема передумови, чинники та форми розселення, трансформаційні етапи та ієрархічні рівні розселення, визначено аспекти розселення населення. Встановлено особливості системи розселення як територіальної основи та функціональної складової регіональної соціогеосистеми, виявлено її характеристики. Обґрунтовано методологію суспільно-географічного дослідження регіональної системи розселення, визначено підходи та методи, розкрито сутність оціночно-прогностичної моделі міграційних процесів. Проведено ретроспективний аналіз заселення Харківської області, визначено періоди розселенського освоєння.

Виконано аналіз просторового розподілу населення Харківської області, топологічний аналіз системи розселення регіону, визначено центри тяжіння населення та досліджено їх динаміку у часі, виявлено тенденції трансформації системи розселення. Наведено результати моделювання міграційних процесів Харківської області з огляду на необхідність формування поліцентричної моделі просторового розвитку. Визначено перспективні «точки росту» системи розселення Харківської області на основі проведеного моделювання міграційних процесів, ІФВ-моделювання та ГІС-аналізу. Проведено SWOT-аналіз системи розселення Харківської області та запропоновано рекомендації для переходу Харківської області на поліцентричну модель просторового розвитку.

Ключові слова: *соціогеосистема, регіональна система розселення, опорний каркас розселення, «полюси росту», заселенсько-розселенські процеси, господарське освоєння території, трансформаційні процеси, ГІС-аналіз, ІФВ-моделювання, просторово-часові тенденції розвитку системи розселення, оціночно-прогностична модель, екістична політика, Харківська область.*

АННОТАЦИЯ

Кравченко К. А. Общественно-географические особенности формирования и развития системы расселения Харьковской области. – Квалификационная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02 - экономическая и социальная география (Естественные науки). – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина Министерства образования и науки Украины, Харьков, 2018.

В работе раскрыты научно-методологические основы общественно-географического исследования региональной системы расселения, в частности предпосылки, причины и формы расселения, трансформационные этапы и иерархические уровни расселения, определены аспекты расселения населения. Установлены особенности системы расселения как территориальной основы и функциональной составляющей региональной социогеосистемы, выявлено ее характеристики. Обоснованно методологию общественно-географического исследования региональной системы расселения, определены подходы и методы, раскрыта сущность оценочно-прогностической модели миграционных процессов. Проведен ретроспективный анализ заселения Харьковской области, определены периоды расселенського освоения.

Выполнен анализ пространственного распределения населения Харьковской области, топологический анализ системы расселения региона, определены центры притяжения населения и исследована их динамика во времени, выявлены тенденции трансформации системы расселения. Приведены результаты моделирования миграционных процессов Харьковской области с учетом необходимости формирования полицентрической модели пространственного развития. Определены перспективные «точки роста» системы расселения Харьковской области на основе проведенного моделирования миграционных процессов, ИФО-моделирования и ГИС-анализа. Проведен SWOT-анализ системы расселения Харьковской области и предложены рекомендации для перехода Харьковской области на полицентрическую модель пространственного развития.

Ключевые слова: *социогеосистема, региональная система расселения, опорный каркас расселения, «полюса роста», заселенско-расселенческие процессы, хозяйственное освоение территории, трансформационные процессы, ГИС-анализ, ИФВ-моделирование, пространственно-временные тенденции развития системы расселения, оценочно-прогностическая модель, екістическая политика, Харьковская область.*

ABSTRACT

Kravchenko K. O. Socio-geographical features of formation and development of the settlement system of the Kharkiv region. – Qualification scientific paper, manuscript.

Thesis for a Candidate's Degree in Geography : Speciality 11.00.02 – Economic and social geography (Natural sciences). – V.N. Karazin Kharkiv National University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

The paper deals with the establishment of spatial and temporal tendencies in evolution of settlement system of the Kharkiv region and identification of problems and prospects of its development.

Scientific and methodological foundations of the socio-geographical research of the regional settlement system are discussed. The conceptual-terminological apparatus of the study is formed. It reveals definitions to "settlement system", "reference framework of resettlement", "growth poles", "population settlement processes". It also concerns population structure, particularly preconditions, factors and forms of resettlement. Transformational stages and hierarchical levels of settlement are demonstrated. Aspects of population settlement are determined.

Features of settlement system as a functional component of the regional sociogeosystem are distinguished, its characteristics are stated, functions of settlements are formulated, analysis of the concepts of "population settlement" and related ones used by various authors is carried out. Levels of territory economic development are allocated. Methodology of socio-geographical research of the regional settlement system is substantiated. The main approaches and methods are determined. The essence of the estimation-prognostic model of migration processes of the region is disclosed.

The place of the Kharkiv region's resettlement system is distinguished in the national population settlement system. Peculiarities of territorial communities' formation in Ukraine are studied. Analysis of the decentralization processes trends in the Kharkiv region is made while it is classified according to the types of regional communities. Problems and prospects of territorial communities' formation in the Kharkiv region are stated.

Using retrospective analysis migration waves and population settlement factors in the Kharkiv region are determined. Periods and subperiods of the Kharkiv region's settlement system are established. Migration and depopulation processes and their influence on the region's settlement system are investigated. Features of modern territorial structure of settlement system of the Kharkiv region, density of settlements and transport network of the region are objected. Structure of the administrative-territorial structure of the Kharkiv region is represented. Local systems of the region's settlement are classified according to the forms of a supporting framework. Classification of the Kharkiv region's cities of is made on the basis of humanity. They are grouped according to employment of the population in different types of economic activities, the role in resettlement system. Organizational clusters of population settlement system are determined. Population density is shown. Correlation of urban and rural settlements in cities and districts of the region is investigated; the region's urbanization processes are considered. District typification of the Kharkiv region is carried out according to urbanization level and settlement structure.

Analysis of population spatial distribution and topological analysis of resettlement system of the region are in focus. Gravity centers of the population are determined; their dynamics in time is studied; transformation tendency of the settlement system is highlighted. Population movement in the Kharkiv region in cities and districts is staged, their grouping is carried out at the rates of population decline. Grouping of urban sociogeosystems of the region and time periods of their development is demonstrated.; It is based on the results of cluster analysis, IFI-modeling of settlement system, settlement potential, birth and mortality rate in the Kharkiv region. Results of estimation and prognostic modeling of migration processes in the Kharkiv region are presented, taking into account necessity of forming a polycentric model of the regional development. Perspective «growth points» of the Kharkiv region's settlement system are determined on calculations' results basing on the «rank-size» rule. Migration processes modeling, IFI- modeling, GIS-analysis are conducted.

SWOT analysis of settlement system of the Kharkiv region is carried out. Problems and perspectives of its development are identified; measures of regional demographic and ecosystem policy are stated.

Key words: *sociogeosystem, regional settlement system, reference framework of resettlement, "growth poles", settlement-resettlement processes, economic development of the territory, transformation processes, GIS-analysis, IFI-modeling, spatial-temporal tendencies in the development of resettlement system, modeling, estimation-prognostic model, ecistic policy, Kharkiv region.*

